

הון סימבולי שלילי

יערית בוקק-כהן* וסמדר בן אשר**

כבעלי ערך נמוך בהשוואה לתרבות גבוהה או "נעלה" יותר. לדוגמה, בימינו מיוחס "הון סימבולי שלילי" לטורקים החיים בערים באירופה (Bourdieu, 2000, p. 241). דוגמה אנקדוטלית יותר היא דבריו של מפכ"ל המשטרה בישראל (30.8.16), שלפיהם "טבעי שחושדים יותר ביוצאי אתיופיה" במעורבות במעשים פליליים. יש לציין שנתוני המשטרה מלמדים שמספר התיקים הפליליים שנפתחו ליוצאי עדה זאת באותה תקופה היה נמוך ב-20 אחוזים מאשר בתקופה המקבילה בשנה הקודמת (ינובסקי ואפרים, 2016). כאשר המציאות הסובייקטיבית שמשליך אדם אחד על רעהו הופכת למציאות אובייקטיבית, האדם שעליו הושלכה המציאות מאמץ לעצמו את הדימוי החברתי הנמוך או את ההון הסימבולי השלילי.

בורדייה התייחס להון סימבולי שלילי ברמת המקרו. הוא תיאר קבוצות מעוטות אתניים כבעלות יוקרה נמוכה מזו שברשותם של בני הקבוצה האתנית הדומיננטית במדינה מסוימת. שינויים בתפיסות השליליות ושינויים חברתיים אחרים משפיעים זה על זה. למשל, אף שלבעלי עור שחור בארצות הברית מיוחס הון סימבולי שלילי, תפיסות דמוקרטיות וליברליות, הקשורות בערכי זכויות ובשוויון בין בני האדם והעובדה שגם קבוצות מעוטות מצליחות לרכוש הון כלכלי, תרבותי, חברתי וסימבולי, אפשרו לברק אובמה, שחור וכן למשפחה מוסלמית מצד אביו, להיבחר לנשיא ארצות הברית.

להבדיל מבורדייה, שמייחס הון סימבולי שלילי לקבוצות ולעמים, אנו מציעות להמשיג את ההון הסימבולי השלילי גם ברמת המיקרו. לטענתנו, גם בפרטים עלולות לדבוק סטיגמות שליליות וגם הם עלולים להתאפיין בהון סימבולי שלילי. אנו מרחיבות אפוא את המושג המקורי שטבע בורדייה ומציעות להחילו גם על יחסים חברתיים ואינטראקציות בין בני אדם. פרטים המתויגים באופן שלילי וכבעלי הון סימבולי שלילי עלולים לחוות תחושת חריגות ובושה. רגשות אלו, על פי גידנס (Giddens, 1991), מרכזיים בזהותו העצמית של הפרט. לדבריו, "בושה משליכה ישירות על הזהות העצמית מפני שבמהותה היא חרדה בנוגע למידה שהנרטיבים של הפרט הולמות ותורמות לביוגרפיה קוהרנטית שלו (Giddens, 1991, p.65).

סאיר (Sayer, 2005) קושר בין הדברים וטוען שלפי התאוריה של בורדייה, הבושה מרכזית בזהות הפרט. הוא מבליט את תפיסתו של בורדייה שלפיה כשמיחסת להתנהגותו של הפרט או לתכונותיו הערכה שלילית בהקשר תלוי תרבות, הדבר עלול להשפיע על מקומו בהייררכיה הפנימית של קהילתו (כמו גם בהייררכיה הכלל-חברתית בארצו). אדם המשתייך לקבוצה שזוהתה, תכונותיה או ההתנהגותה המקובלת בה נחשבות סותרות את ערכי הליבה של התשתית התרבותית, מקבל הון סימבולי שלילי ומורחק ממקורות הון אחרים. כך מופרת זכותו הבסיסית לשוויון בחברה דמוקרטית. דוגמה היסטורית: באמצע שנות השבעים קבע ראש הממשלה יצחק רבין שהמהגרים מישראל הם "נפולת של נמושות", וכך מיקם אותם בתחתית סולם היוקרה החברתי. דוגמה עכשווית יותר נמצאת במאבקם של לוחמי יחידת השייטת שחלו בסרטן להוכיח קשר בין התחלואה הגבוהה שבה לקו לאימונים במי הקישון המזוהמים.

1. https://he.wikipedia.org/wiki/רידה_מארץ_ישראל. אוחד בתאריך 13.9.16.

פייר בורדייה (1930-2002) היה מחשובי הסוציולוגים במאה העשרים. בורדייה, שהיה בן למעמד נמוך והגיע למעמד גבוה בחברה הצרפתית, עסק רבות בריבוד חברתי ובמערכות כוח תרבותיות בחברה. הוא התבונן בעין ביקורתית על חיי היום-יום וטען כי קבוצות חברתיות מבנות את המציאות החברתית על פי האופן שהן עצמן רואות את העולם (Bourdieu, 1977). אחד המושגים הבולטים בכתביו של בורדייה הוא ה**הָבִיטוּס** (Habitus). ההביטוס כולל את מערכת האמונות והנטיית האישיות של אדם מסוים, המקבל על עצמו, בידועין או שלא בידועין, ראייה, מבנים חברתיים ותפיסות בנוגע לסוגי ההון בחברה שסביבו ולמידת הנגישות והשימוש בהם. פירוש המילה הביטוס הוא הָרְגֵל. המילה מתארת סכמות פנימיות המוטבעות באדם מיום הולדתו בתהליך החברות שלו. סכמות אלו מושפעות מהתרבות ומהמעמד שבהם גדל ומתהליך חינוך-תרבותי ממושך. בורדייה סבר כי היסטוריית המשפחה מכתובה את הנתבי החברתי-כללי של הפרט ושהמיקום החברתי משועתק לצאצאים. וכך, בהיעדר ניעות חברתית, המבנה המעמדי של החברה משתמר ומשתעתק (Gunn, 2005).

לדברי בורדייה, המשתתפים ("השחקנים") בכל מרחב חברתי ("שדה") פועלים לקידום המשאבים של עצמם או של הקבוצה שאליה הם שייכים. זו זירה כוחנית, והפעולה בה מחייבת ידע, מיומנות ויכולת אסטרטגית לפענח קודים בשדה החברתי ולנצלם כדי להשיג לפרט או לקבוצה מקום גבוה יותר בהייררכיה (Bourdieu, 1986). הקבוצות החזקות, האוחזות בעמדות הדומיננטיות, בדרך כלל יעדיפו להשתמש באסטרטגיות לשימור אופן חלוקת ההון, וקבוצות הנמצאות בעמדות נחותות נוטות לחתור לשינוי של אופן חלוקת ההון לטובתן. אחת התרומות העיקריות של התאוריה הבורדיאנית היא בהכרה כי את המבנים החברתיים יוצרים פרטים וקבוצות בתוך מאבקים על מיצוב חברתי ועל נגישות למשאבים (Dreher, 2016).

כדי לפעול במערכת חברתית זו נדרשים כמה סוגי הון: הון כלכלי, הכולל נכסים חומריים ופיננסיים; הון חברתי, שעיקרו מערכות קשרים ויחסים חברתיים; הון תרבותי, הכולל השכלה גבוהה; סגנון חיים הכולל פעילויות פנאי מסוג הנחשב מאפיין את המעמדות הגבוהים, ובכלל זה בעלות על סמלי סטטוס, או נורמות התנהגות הנתפסות כנשגבות יותר מנורמות אחרות. הון אחר הוא הון סימבולי - הכבוד, המעמד והיוקרה שהחברה מייחסת לקבוצה הנתפסת כנעלה על אחרות (Bourdieu, 1986). ההון הכלכלי מוחשי וכולל חילופי טובין (למשל חומרי גלם, נדל"ן וכסף), ואילו ההון החברתי, התרבותי והסימבולי "מופנמים" יותר (Embodied State), סמויים.

כאמור, הון חברתי, הון תרבותי והון סימבולי קשורים למעמד ויכולים להתבטא ביוקרה או בהערכה נמוכה (לדוגמה, בישראל זכתה המוזיקה המזרח תיכונית ליוקרה מעטה יותר מהמוזיקה האירופית הקלאסית). כאשר פרט או קבוצה מאופיינים בתכונה הנחשבת נחותה או כאשר הם ביצעו פעולה הסותרת את ערכי הליבה של השדה החברתי שבו הם חיים, מיוחס להם הון סימבולי שלילי. בורדייה (Bourdieu, 1989) הכיר בכך שקבוצות (בדרך כלל בעלות סטטוס חברתי גבוה) מחזיקות בתפיסות שליליות כלפי ההתנהגויות וההעדפות התרבותיות של קבוצות אחרות (הנחשבות נמוכות יותר). סוגי ספורט מסוימים, סוגות ספרות ופעילויות תרבות מתויגים

* דר' יערית בוקק כהן - מכללת אחוה, הפקולטה לרפואה בגליל שלוחת בר אילן.
** דר' סמדר בן אשר - המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי, מרכז מנדל למנהיגות בנגב, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

לציין כי גם במסגרות חרדיות שבהן לומדות הבנות מתמטיקה ופיזיקה בנפרד מהבנים (כמו בכיתת הניסוי במגזר הבדואי), הישגי התלמידות גבוהים ביותר. גם כאן נראה שהדבר נובע מהיעדר דרישה לשמר את ההון הסימבולי השלילי המיוחס לנשים.

בורדייה (Bourdieu, 1986) טען שכדי להבין את האדם ואת פעולותיו יש להבין את השדה שמתוכו צמח, גדל והתפתח ולזהות את העקרונות המופנמים בהיטוס. נראה כי בעזרת חשיבה חינוכית מתקדמת אפשר למצוא דרכים חדשות למנוע שעתוק והנצחת פערים בחברה ולאפשר ניעות חברתית גם למי שנולד לקבוצה חברתית בעלת הון סימבולי שלילי. צדק חברתי אינו רק ססמה של מאבק פוליטי כזה או אחר אלא בראש ובראשונה אתגר למערכת החינוך. אפשר לפעול ולהשפיע באופן פעיל על ההון התרבותי והסימבולי כדי לאפשר שוויון הזדמנויות בחברה דמוקרטית וליברלית.

מקורות

- בן אשר, ס' (2016). פרשת הקישון צלול ועכור. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, ספריית הפועלים.
- ינובסקי, ר' ואפרים, ע' (2016). המפכ"ל התנצל בפני עולי אתיופיה: "לא הייתה כוונה לפגוע, נקדם סגירת תיקים". teny.li.oc.teny.www/ptth/2.9.2016 מתוך lmth.00,4939484-L,0437,0/selcitra
- Bourdieu, P. (1977). The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information*, 16(6), 645–668.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1989). Social space and symbolic power. *Sociological Theory*, 7(1), 14–25.
- Bourdieu, P. (2000) *Pascalian meditations* (Richard Nice, Trans.). Stanford: Stanford University Press.
- Dreher, J. (2016). The social construction of power: Reflections beyond Berger, Luckmann and Bourdieu. *Cultural Sociology*, 10(1), 53–68.
- Dumais, S. A. (2002). Cultural capital, gender, and school success: The role of habitus. *Sociology of education*, 75, 44–68.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Grenfell, M., & James, D. (1998). *Bourdieu and education: Acts of practical theory*. London: Falmer Press.
- Gunn, S. (2005). Translating Bourdieu: Cultural capital and the English middle class in historical perspective. *The British Journal of Sociology*, 56(1), 49–64.
- Monkman, K., Ronald, M., & Thérémène, F. D. (2005). Social and cultural capital in an urban Latino school community. *Urban Education*, 40(1), 4–33.
- Reay, D. (1995). "They employ cleaners to do that": Habitus in the primary classroom. *British Journal of Sociology of Education*, 16(3), 353–371.
- Sayer, A. (2005). Class, moral worth and recognition. *Sociology*, 39(5), 947–963.

מפקדי הצבא בכלל וחיל הים בפרט התנגדו לכל חקירה אזרחית בנושא. הלוחמים שהעידו בוועדת החקירה (ועדת שמגר, 2000-2003) סיפרו בכאב שמשדרשו בפומבי חקירה נבנה חיץ בינם ובין חבריהם ליחידה. "אני האויב של חיל הים?" שאל בכאב לוחם חולה בוועדה והוסיף: "בגלל המחלה הפכנו להיות עוכרי ישראל? מסבירים לנו שאנחנו שודדים את הקופה הציבורית" (עדות יהודה הבר בתוך בן אשר, 2016, עמ' 51). אחד ממפקדי היחידה אמר לחייליו: "מי שימשיך לשוחח על הנושא הזה [ועדת החקירה] כאן או בכל מקום אחר, יתבקש לארוז את חפציו ולהיפרד לתמיד מהיחידה" (בן אשר, 2016, עמ' 80). ההרחקה ממקורות הכוח, משייכות חברתית ומסטטוס סימבולי (שייכות ליחידת עילית), תופעל על יחיד שיפעל בניגוד ל"רוח היחידה".

הדרך לשינוי חברתי עוברת דרך מערכת החינוך

מידת החשיבות של התאוריה של בורדייה למחקרים בתחום החינוך שנויה במחלוקת. אמנם היא שימשה נקודת מוצא למחקרים רבים שהתמקדו בשעתוק התרבותי ובריבוד המתרחשים בין כותלי בית הספר ובניסיונות לצמצמו (Grenfell & James, 1998; Monkman, Ronald, & Thérémène, 2005), אך חוקרים אחרים (למשל Tooley & Daebly, 1998; Reay, 1995) טוענים כי תרומתו של בורדייה למחקר החינוכי אינה רבה. אף על פי כן, אין ספק שעולם המושגים שטבע בורדייה מאפשר התבוננות על מצבים חברתיים שונים בבית הספר דרך עדשה תאורטית ייחודית.

מערכת החינוך פועלת כמו בשוק. בשל הבדלים בין בתי הספר במיקום, במעמד החברתי של ההורים וברמת ההוראה ותכניה, מתקיים במערכת זו אי-שוויון בסיסי. לכמה מהתלמידים יש יתרון על אחרים בנגישות למקורות ההון, וביכולתם לצבור ידע, כישורים, קשרים ותעודות שהחברה מכירה בהן כמעניקות יתרון בכניסה למוסדות השכלה אקדמיים. לפיכך, השחקנים מתחרים על הכוח הנמצא בהון התרבותי ובהון הסימבולי. רבים ממבקריו של בורדייה האשימו אותו בדטרמיניזם חברתי (דהיינו בראייה השוללת ניעות של הפרט ויכולת טפס בסולם המעמדות בחברה). על פי בורדייה, כדי לרכוש הון תרבותי, התלמיד צריך יכולת להפנים את הדרכים להשגתו. בבתי הספר יש מרחב יחסי של אוטונומיה וחופש מהתערבות גלויה ומכפייה ישירה, אולם שינוי הערכים אינו עומד בראש סדר העדיפות ויש לבית הספר אך יכולת מוגבלת להקנות את הבנות אלו. בפועל משעתק בית הספר את מעמד הילדים - מי שמגיע מהבית עם הון עצמי יכול להצליח יותר מאחרים (Dumais, 2002), וכך נשמר אי-השוויון החברתי. יש לציין שהדבר סותר את ההצהרה הגלויה של החברה בכלל, ושל מערכת החינוך בפרט, שלפיה מערכת החינוך היא שדה שההזדמנויות בו שוות לכול.

כיצד פורצים את מעגל קסמים זה? לאחרונה אפשר לראות כמה ניסיונות חינוכיים לשנות את השעתוק המעמדי. ידוע כי להצטיינות במקצועות הראליים מיוחסת יוקרה גבוהה וכי לפני מסיימי תעודות בגרות במקצועות הראליים פתוחים מסלולי לימוד למקצועות בעלי סטטוס חברתי גבוה, ובהם רפואה, משפטים, הנדסה וכלכלה. ניסוי חינוכי שנערך בעיירה בדואית בדרום ישראל נועד לאפשר ניעות חברתית ולהגביל את השעתוק. בחברה הבדואית ההיטוס המסורתי אינו מאפשר לבנות להצטיין בלימודיהן יותר מאשר בנים, ובנות נמנעו מלבטא את מלוא יכולותיהן כדי לא לפגוע במאזן ההון התרבותי וההון הסימבולי בין גברים לנשים. כאשר הופרדה קבוצת הבנות המצטיינות במקצועות המדעיים, ולימודיהן נערכו בכיתה ללא בנים, נסקו ההישגים האובייקטיביים שלהן. ההצטיינות בלימודים תאפשר להן בעתיד להשתלב במוסדות לימוד אקדמיים יוקרתיים, וכך לבצע ניעות חברתית גם בתחום ההון הכלכלי. יש